

The Place of Hedging the Choice of Iran's Foreign Policy Strategy From the Safavid to the Qajar Dynasty

Roohollah Talebi Arani *Corresponding Author*, Assistant Professor of International Relations, Department of Global and Regional Politics, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. E-mail: r_talebiarani@sbu.ac.ir

Article Info

Article Type:

Reserch Article

Article history:

Received 2025/8/8

Accepted 2026/2/13

Published Online

2026/5/10

ABSTRACT

One of the main themes of empirical research in foreign policy analysis is to examine the strategies adopted by each state to advance foreign policy in the international arena. In this framework, along with alliance, neutrality, isolationism, and non-alignment, hedging is another strategy that has been used in the current international system. Thus, the article aims to illustrate whether and to what extent Iran's foreign policy has been drawing the hedging during the reign of the classical dynasties, including the period from the rise of the Safavids to the fall of the Qajar dynasty. In doing so, the method of data collection is through library and internet searches based on the use of secondary data contained in related books and articles. Moreover, by utilizing the content analysis of the qualitative data contained in these texts, we seek to achieve an appropriate evaluation on the place of hedging in the history of Iranian foreign policy. The research findings indicate that throughout this period, none of the foreign policy strategies have given Iran a superior position in the regional and international arenas, and although dominating the strategy of alliance, Iran's foreign policy strategies came close to hedging, but they did not have all the characteristics of hedging.

Cite this Article: Talebi Arani, R. (2026). The Place of Hedging in the Choice of Iran's Foreign Policy Strategy: From the Safavid to the Qajar Dynasty. *World Politics*, 14(4), 14(4), 7-29. doi: 10.22124/wp.2025.31575.3583

© Author(s)

Publisher: University of Guilan

DOI: 10.22124/wp.2025.31575.3583

1. Introduction

Foreign Policy Analysis, as one of the important subfields of international relations, has been under theoretical and empirical research. One of the topics of empirical research in this field is to examine the strategies that each state uses to pursue its foreign policy in the international arena. The international environment, public opinion, the personality of decision-makers, political culture, the type of political system, and the historical heritage of the state are among the factors that affect the selection of foreign policy strategies of states. Thus, the strategy of each state in the international system is not fixed and eternal, but changes and evolves over time depending on the combination of the factors that were listed. In this framework, the study of Iran's foreign policy strategies is the subject of the present study. In doing so, the article attempts to analyze the evolution of strategy selection in Iran's foreign policy during the reign of the classical dynasties, from the Safavids to the Qajars, to identify the place of hedging in this process.

2. Theoretical Framework

Foreign policy of any state in the international system requires a strategy. Alliance, neutrality, isolationism, non-alignment and, more recently, hedging are strategies that many states in the international system use to advance their foreign policy. Alliance deals with the mutual commitment of one state to another. Neutrality is a type of foreign policy strategy by which the political independence and territorial integrity of a state are guaranteed if it refrains from using military force except in a defensive situation, joining military alliances and granting military bases to other states based on the collective agreement of the great powers and the approval of the global international organization. The strategy of non-alignment means independent decision-making, the denial of any political and economic dependence and military commitment to the poles of global power and the avoidance of bilateral or multilateral alliances and coalitions with them. Isolationism is a strategy in which the isolated state consciously avoids involvement in global affairs and avoids extensive political and economic interaction with other countries and international actors; as a result, isolationism means not accepting diplomatic and military commitments. Hedging is a strategy in which states adopt a middle position between balancing and bandwagoning; ambiguity in taking positions; diversification of international partners; flexibility/caution in the international arena; combination of positions; and finally risk management in their foreign policy.

3. Methodology

The data collection method is based on library and internet searches using secondary data contained in relevant books and articles. An attempt is made to achieve an appropriate assessment on the place of hedging in the history of Iranian foreign policy by using content analysis of the qualitative data contained in these texts.

4. Results and Discussion

Iran is one of the long-standing states in the international system that has had continuous foreign relations for more than five centuries. Accordingly, the aim of this paper is to evaluate the position of hedging as a strategy in Iran's foreign policy during the reign of the classical monarchies, which includes the beginning of the rise of the Safavids to the fall of the Qajar dynasty. By studying the history of Iranian foreign policy from the rise of the Safavids to the end of the Qajar dynasty, we can observe similarities in the process of choosing foreign policy strategies: First, the main goal of pursuing these strategies has been mainly the survival of the political system, or rather, the survival of dynastic rule. Second, the main person for choosing a strategy in foreign policy has been, above all, the king himself. Third, the choice of strategy in foreign policy itself has not been a spontaneous and proactive phenomenon, but rather a reactive and even passive phenomenon, in such a way that the weight of the international environmental factors has been more than the domestic factors. Fourth, none of the foreign policy strategies have given Iran a superior position in the regional and international arenas. Among them, alliance has also been the most enduring strategy, so that if dynastic monarchy has been the axis of regulating domestic politics, alliance has been considered the center of gravity that gives identity to Iranian foreign policy. This is why even if at one point foreign policy has been organized based on another strategy or even if at one point Iranian foreign policy has been without a strategy or without a foreign policy due to severe weakness or lack of a central government or the all-out conflict of a territorial territory with internal and external wars, it has not been long before it has returned to the alliance strategy.

5. Conclusions & Suggestions

Although the strategy of unity and alliance prevailed in Iran's foreign policy from the beginning of the Safavid period to the end of the Qajar period, strategy of hedging can be traced at certain points in this period. During the Safavid period, during the reigns of Shah Tahmasp I and Shah Abbas the Great; during the reign of Karim Khan Zand; and during the Qajar period, during the prime ministers of Qaem-e-Maqam Farahani and Amir Kabir, Iran's foreign policy strategies came close to hedging, but they did not have all the characteristics of hedging. Iran's success and failure in advancing such strategies stemmed primarily from two factors: first, the international environment, in such a way that the calmer the international environment was, the more successful the continuation of these strategies was; second, the state of elite

cohesion and national solidarity, in such a way that these two internal components acted as the supporting force for these strategies.

Keywords: Foreign Policy Analysis, History of Iran's Foreign Policy, Strategies, Hedging.

..

سیاست جهانی

شاپا چاپی: ۲۳۸۳-۰۱۳۳

شاپا الکترونیکی: ۲۵۳۸-۴۸۹۹

Homepage: <https://interpolitics.guilan.ac.ir/>

جایگاه حفاظبندی در راهبردگزینی سیاست خارجی ایران از آغاز صفویه تا پایان قاجاریه

روح‌اله طالبی آرانی نویسنده مسئول، استادیار روابط بین‌الملل، گروه سیاست جهانی و منطقه‌ای، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

رایانامه: r_talebiarani@sbu.ac.ir

چکیده	درباره مقاله
<p>یکی از محورهای پژوهشهای تجربی در تحلیل سیاست خارجی بررسی راهبردهایی است که سیاست خارجی هر یک از دولت‌ها با بهره‌گیری از آنها در عرصه بین‌المللی پیش می‌رود. در این چارچوب، حفاظبندی در کنار اتحادواتتلاف، بی‌طرفی، انزواطلبی، و عدم‌تعهد یک راهبرد سیاست خارجی است که در نظام بین‌الملل کنونی به کار بسته می‌شود. بر همین اساس، نوشتار حاضر می‌کوشد نشان دهد آیا و تا چه اندازه‌ای سیاست خارجی ایران در دوران حکمرانی سلسله‌های پادشاهی کلاسیک، که از آغاز برآمدن صفویه تا برافتادن قاجاریه را در خود جای می‌دهد، از راهبرد حفاظبندی بهره گرفته است. بدین منظور، نحوه گردآوری داده‌ها، به روش کتابخانه‌ای و جستجوی اینترنتی برپایه بهره‌گیری از داده‌های ثانویه مندرج در کتاب‌ها و مقاله‌های مرتبط با موضوع این نوشتار است و تلاش می‌شود با به کار بردن تحلیل محتوای داده‌های کیفی مندرج در این متون، بتوان به ارزیابی مناسبی درباره جایگاه حفاظبندی در تاریخ سیاست خارجی ایران دست یافت. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در سراسر این دوران، هیچ یک از راهبردهای سیاست خارجی جایگاهی برتر به ایران در عرصه‌های منطقه‌ای و بین‌المللی جهانی نبخشیده‌اند؛ از سوی دیگر، راهبرد اتحادواتتلاف در سیاست خارجی ایران چیرگی داشته و در برهه‌هایی خاص، به سبب نبوغ برخی تصمیم‌گیران، سیاست خارجی ایران به راهبرد حفاظبندی نزدیک شده، ولی تمام خصلت‌های حفاظبندی را در خود نداشته است.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>کلیدواژه‌ها: تحلیل سیاست خارجی، تاریخ سیاست خارجی ایران، راهبردها، حفاظبندی</p> <p>تاریخچه مقاله تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۵/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۲/۲۰</p>

استناد به این مقاله: طالبی آرانی، روح‌اله. (۱۴۰۴). جایگاه حفاظبندی در راهبردگزینی سیاست خارجی ایران: از آغاز صفویه تا پایان قاجاریه. *سیاست جهانی*. ۴(۱۴)، ۷-۲۹. doi: 10.22124/wp.2025.31575.3583

© نویسنده(گان)

ناشر: دانشگاه گیلان

تحلیل سیاست خارجی به‌عنوان یکی از زیرشاخه‌های مهم روابط بین‌الملل، آماج پژوهشهای نظری و تجربی قرار گرفته است. یکی از محورهای پژوهشهای تجربی در این حوزه بررسی راهبردهایی است که سیاست خارجی هر یک از دولتها با بهره‌گیری از آنها در عرصه بین‌المللی پیش می‌رود. محیط بین‌المللی، افکار عمومی، شخصیت تصمیم‌گیرندگان، فرهنگ سیاسی، نوع نظام سیاسی، و میراث تاریخی دولت از جمله مؤلفه‌های موثر بر گزینش راهبرد سیاست خارجی دولتها به شمار می‌آیند. با این وصف، راهبرد هر دولت در نظام بین‌الملل، ثابت و ازلی و ابدی نیست، بلکه بسته به ترکیب نقش‌آفرینی عواملی که برشمرده شدند، در طول زمان تغییر و تحول می‌یابد. در این چارچوب، از یک سو، اتحاد و ائتلاف، بی‌طرفی، انزواطلبی، و عدم تعهد از جمله راهبردهای سنتی دولتها به شمار می‌آیند که معمولاً در طول تاریخ به کار گرفته‌اند و در ادبیات تحلیل سیاست خارجی به‌طور پیوسته از آنها سخن به میان می‌آید و از سوی دیگر، حفاظت‌بندی راهبرد دیگری است که در طی نزدیک به سه دهه اخیر مطرح شده و برای تبیین نوع خاصی از سیاست خارجی بسیاری از دولتها در نظام بین‌الملل کنونی به کار بسته می‌شود.

در این میان، می‌توان استدلال کرد که هرچند حفاظت‌بندی مفهوم جدیدی است ولی این بدان معنا نیست که نتوانیم مصداق آن، یا رگه‌هایی از آن را در تاریخ سیاست خارجی دولتها ردیابی کنیم. ایران یکی از دولتهای دیرپای نظام بین‌الملل است که در طی بیش از پنج سده اخیر روابط خارجی پیوسته‌ای داشته است. بر همین اساس، هدف نوشتار حاضر این است که جایگاه حفاظت‌بندی به‌عنوان یک راهبرد در سیاست خارجی ایران، در دوران حکمرانی سلسله‌های پادشاهی کلاسیک، که از آغاز برآمدن صفویه تا برافتادن قاجاریه را در خود جای می‌دهد، مورد ارزیابی قرار دهد. در این راستا، این سوال مطرح می‌شود که حفاظت‌بندی به‌عنوان راهبرد نومفهوم‌پردازی شده تا چه اندازه‌ای در این برهه از تاریخ سیاست خارجی ایران پیگیری شده است؟ برای پاسخ به این سؤال، نحوه گردآوری داده‌ها، به روش کتابخانه‌ای و جستجوی اینترنتی برپایه بهره‌گیری از داده‌های ثانویه مندرج در کتاب‌ها و مقاله‌های مرتبط است و تلاش می‌شود با بهره‌گیری از تحلیل محتوای داده‌های کیفی مندرج در این متون، بتوان به ارزیابی مناسبی درباره جایگاه حفاظت‌بندی در تاریخ سیاست خارجی ایران دست یافت.

۱. پیشینه پژوهش

در آثاری که در مورد تاریخ روابط خارجی و نیز تاریخ سیاست خارجی ایران به رشته تحریر درآمده‌اند، به طور مستقیم و آشکار پاسخی به این پرسش داده نشده است. با این حال، نوشته‌های موجود در این زمینه را می‌توان

در سه دسته کلی جای داد: آثار دسته نخست بیش از همه برحسب مدت زمان فرمانروایی سلسله‌های پادشاهی، و نه بر اساس دوره‌های تاریخی در عرصه بین‌المللی، نوشته شده‌اند. برای مثال، نصرالله فلسفی در «سیاست خارجی ایران در دوران صفویه» (Falsafi, 2023) عملاً نه بر سیاست خارجی ایران بلکه بر روابط خارجی آن در این دوره تمرکز می‌کند. از سوی دیگر، ساختار کتاب به گونه‌ای است که کم‌وبیش در هر فصل، مناسبات ایران با یک یا دو قدرت بزرگ معاصر صفویه را می‌کاود. از این رو، به نظر می‌رسد عنوان روابط ایران با قدرتهای بزرگ در دوران صفویه با محتوای کتاب همخوانی بیشتری داشته باشد. امانی و احمایی (Amani, & Ehyaci, 2018)، در جلد پنجم از «مجموعه مقالات تاریخ روابط خارجی ایران» مقالات فصلنامه روابط خارجی درباره تحولات سیاست خارجی در دوره‌های قاجاریه و زندیه را گردآورده‌اند، اما این اثر نیز از یک سو، فاقد انسجام لازم در پرداختن به راهبردهای سیاست خارجی ایران در این دو دوره است و از سوی دیگر، از جامعیت کافی به گونه‌ای که تمامی تحولات سیاست خارجی ایران در این دوران را دربرگیرد برخوردار نیست.

در آثار مرتبط با دوران قاجار، از میان آثار پرشماری که به رشته تحریر درآمده‌اند، می‌توان به دو اثر اشاره کرد. سیدجلال‌الدین مدنی در «تاریخ تحولات سیاسی و روابط خارجی ایران: از انقلاب مشروطیت تا انقراض قاجاریه» هر دو عرصه داخلی و خارجی ایران در مقطع زمانی آغاز حکومت قاجاریه تا کودتای ۱۲۹۹ را با نگاهی تاریخی مورد بررسی قرار داده است، ولی در تبیین روابط خارجی ایران، عمدتاً با نگرشی رویدادنگارانه به نقش‌آفرینی عوامل داخلی اولویت داده است. از سوی دیگر، محتوای مباحث وی در عرصه خارجی، نه بر تحلیل سیاست خارجی بلکه بر واریسی روابط خارجی ایران تمرکز یافته است. علیرضا امینی نیز در «تاریخ روابط خارجی ایران: از قاجاریه تا سقوط رضاشاه» (Amini, 2003) در تحلیل روابط خارجی ایران در عهد قاجاریه بر تأثیرگذاری سیاست قدرتهای بزرگ تمرکز می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه وابستگی حکام ایران به قدرتهای بزرگ به مرور زمان تشدید شد.

دسته دوم آثار، که عمدتاً به صورت مقالات در فصلنامه‌ها انتشار یافته‌اند بر سیاست خارجی ایران در دوران زمامداری یا تأثیرگذاری یک پادشاه یا نخبه سیاسی تمرکز کرده‌اند. واکاوی ابعاد و شاخص‌های روابط خارجی ایران در عصر شاه‌طهماسب اول صفوی (Jadaliha, & Pourmohammadi Amlashi, 2024)، پیشینه تاریخی فرهنگ استراتژیک «عزت‌طلبی» در سیاست خارجی شاه‌عباس صفوی (Ebrahimi Kiai, 2019)، روابط خارجی ایران در دوره نادرشاه افشار در خلیج فارس (Gheytasi, 2009)، فرازونشیب روابط خارجی کریم‌خان

زند با انگلستان (Ebrahimi & Mousavi, 2010)، باورهای امیرکبیر و سیاست خارجی استقلال‌جویانه او (Moshirzadeh & Karimian, 2022)، و عوامل مؤثر در تعیین سیاست خارجی ایران در عهد آغامحمد شاه و فتحعلی‌شاه قاجار (Nezam Mafi, 1971) از جمله نمونه‌های بارز این قبیل آثار هستند که نگاه روانشناسی سیاسی در آنها چیرگی دارد.

اما دسته سوم آثار تمام بازه زمانی مدنظر در این پژوهش را در خود جای داده‌اند و چه‌بسا حتی از این مقطع تاریخی در سیاست خارجی ایران نیز خواه به بعد و خواه به قبل، فراتر رفته‌اند. در این میان، دو اثر پرارجاع‌ترین پژوهشهایی هستند که در این زمینه به رشته تحریر درآمده‌اند: نخست، تاریخ سیاست خارجی ایران نوشته روح‌اله رضانی (Ramazani, 2010) است که متن لاتین آن، از آغاز صفویه تا پهلوی دوم را دربر می‌گیرد و به‌ویژه پژوهشگران غیرایرانی به داده‌ها و تجلیلهای مندرج در آن استناد می‌کنند و دوم، روابط خارجی ایران از صفویه تا پایان جنگ جهانی دوم نوشته عبدالرضا هوشنگ مهدوی (Houshang Mahdavi, 1998) است که نه بر سیاست خارجی بلکه بر روابط خارجی و بین‌المللی ایران در این دوران تمرکز کرده است. این دو اثر، از حیث جامعیت داده‌ها و نیز نگاه تاریخی بدیعی که در روند نگارش به نمایش نهاده‌اند بسیار تحسین‌برانگیز بوده‌اند، ولی به نظر می‌رسد از فقدان چارچوب نظری مناسب که در حوزه تحلیل سیاست خارجی می‌توان یافت رنج می‌برده‌اند. از این رو، برخی در صدد زدودن این کاستی برآمده‌اند. در این چارچوب، سیدرضا موسوی‌نیا پیوند زدن مؤلفه‌های سیاست داخلی و سیاست بین‌المللی کوشیده است با ارایه یک الگوی نظری با عنوان رئالیسم ایرانی به تحلیل سیاست خارجی ایران دست یازد (Mousavinia, 2015)، سیدعلی منوری (Monavvari, 2018) و حاجی‌یوسفی و محمدیان (Haji-Yousefi & Mohammadian, 2017) سیاست خارجی ایران را با بهره‌گیری از رویکرد نظری جامعه‌شناسی تاریخی تحلیل کرده‌اند.

در مجموع، به نظر می‌رسد هیچ یک از آثار در زمینه تاریخ روابط خارجی و سیاست خارجی ایران سیرتحول راهبرددگرزینی در مواجهه با محیط بین‌المللی را مورد توجه قرار نداده‌اند، موضوعی که واکاوی آن می‌تواند بینشهایی را در مورد پویا امروزین راهبرددگرزینی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران به دست دهد.

۲. چارچوب مفهومی

در تلاش برای زدودن کاستی اشاره‌شده در پیشینه پژوهش، در این قسمت تلاش می‌شود راهبردهایی که دولتها برای پیشبرد سیاست خارجی خود در عرصه بین‌المللی به‌کار می‌بندند مطرح شوند. در این چارچوب، ما می‌توانیم از دو مقوله راهبرد سخن بگوییم: سنتی و نوظهور. اتحادواتتلاف، بی‌طرفی، عدم‌تعهد، و انزواطلبی در

زمره راهبردهای سستی به شمار می‌آیند و راهبرد حفاظبندی که در طی سه دهه اخیر به‌عنوان راهبرد نومفهوم‌پردازی شده شناخته می‌شود در مقوله راهبرد نوظهور جای می‌گیرد.

اتحادوائتلاف شایع‌ترین راهبرد سیاست خارجی دولتها به شمار می‌آید که به نحو گریزناپذیری با تعهد دوجانبه یک دولت با یک دولت دیگر سروکار دارد. در زبان فارسی، اتحاد بار معنایی قوی‌تری نسبت به ائتلاف دارد ولی در هر حال به‌عنوان یک اصطلاح در کنار هم به کار می‌رود. اتحادوائتلاف در بستری از مناسبات دوجانبه یک دولت با دولت یا دولتهای دیگر شکل می‌گیرد که نوعی سازگاری منافع و مواضع میان آنها وجود داشته باشد. سازگاری منافع و مواضع میان دولتها آنها را به‌سوی تلاش مشترک برای پیشبرد منافع انفرادی آنها سوق می‌دهد که در تحلیل نهایی منافع همه آنها را کم‌وبیش تامین می‌کند.

به بیان دیگر، نوعی اشتراک منافع میان دولتها برای مقابله با تهدید مشترک، آنها را به سمت یک رابطه اتحادوائتلاف سوق می‌دهد به طوری که اگر شمار دیگری از دولتها با هر سطحی از قدرت به آن بپیوندند، چه‌بسا ممکن است به شکل‌گیری یک نهاد امنیت دسته‌جمعی منتهی شود. دولتها معمولاً در زمانی به رابطه اتحادوائتلاف روی می‌آورند که به‌تنهایی قادر نباشند به اهدافشان دست یابند یا با تهدیدات مقابله کنند (Dehghani Firouzabadi, 2013: 206).

اتحادوائتلاف‌ها ممکن است میان دولتهایی با سطوح متفاوت قدرت وجود داشته باشد. در این چارچوب، می‌توان چهار نوع اتحادوائتلاف را از یکدیگر متمایز ساخت: نخست، اتحادوائتلاف اقویا که اتحادوائتلاف امپریالیستی از جلوه‌های بارز آن است نوعی هماهنگی دولتهای بزرگ برای تثبیت سلطه بر دولتهای ضعیف و در عین حال، تضمین عدم‌اصطکاک میان آنها انجام می‌گیرد؛ دوم، *اتحادوائتلاف ضعیفا* که نوعی اتحادوائتلاف موازنه‌بخش علیه دولت یا دولتهای قوی‌تر است و در مواجهه با وضعیتی است که در آن، دولت یا دولتهای قوی‌تر به‌عنوان تهدید مشترک علیه هر یک از دولتهای ضعیف تصور می‌شود و به عبارت بهتر، طرفهای اتحادوائتلاف نوعی رفتار موازنه‌سازی را در پیش می‌گیرند؛ سوم، *اتحادوائتلاف ضعیف با قوی*، که در ادبیات روابط بین‌الملل از آن با عنوان همراهی یاد می‌شود، به راهبرد یک دولت ضعیف اشاره دارد که برای مقابله با تهدید ناشی از دولت یا دولتهای قوی‌تر از خود، به یک دولت قوی و به بیان بهتر، به یک دولت بسیار قوی پناه می‌برد تا بتواند از بقای خود اطمینان حاصل کند؛ و چهارم، *اتحادوائتلاف تنظیم‌گرانه*، که یک قدرت بزرگ می‌کوشد برای تنظیم موازنه میان قدرتهای بزرگ، به یکی از دو اتحادوائتلاف متضاد آنها بپیوندد به گونه‌ای که نقش موازنه‌بخشی میان آنها را برعهده می‌گیرد. اما در طول تاریخ روابط بین‌الملل، تجربه تاریخی دولتها درباره کارآمدی یا ناکارآمدی راهبرد اتحادوائتلاف، موقعیت جغرافیایی و جایگاه ساختاری آنها در نظام بین‌الملل، و

حتی نوع نظام سیاسی حاکم بر آنها، باعث گردیده‌اند راهبردهای دیگری را به‌عنوان بدیل اتحادوائتلاف مطرح سازند و در سیاست خارجی خود پی‌بگیرند. بی‌طرفی، عدم‌تعهد، و انزوایابی جلوه‌های بارز این راهبردها هستند. بی‌طرفی نوعی راهبرد سیاست خارجی است که به موجب آن، استقلال سیاسی و تمامت ارضی یک دولت در صورت خودداری او از «به‌کارگیری نیروی نظامی مگر در وضعیت تدافعی، الحاق به اتحادیه‌های نظامی و اعطای پایگاه نظامی به سایر دولت‌ها» بر اساس توافق دسته‌جمعی قدرتهای بزرگ و تایید سازمان بین‌المللی جهان گستر تضمین می‌شود (Ghavam, 2009: 158).

در این میان، سه نوع بی‌طرفی را در عرصه بین‌المللی می‌توان از یکدیگر متمایز ساخت: در بی‌طرفی دائمی، یک دولت در سراسر حیات خود، چه در زمان جنگ، چه در زمان صلح، به‌موجب قانون اساسی خود یا بر اساس یک معاهده بین‌المللی، بی‌طرف می‌ماند؛ بی‌طرفی سستی معمولاً در زمان بروز جنگ اتخاذ می‌شود تا دولت بی‌طرف میدان جنگ طرفها نشود؛ و بی‌طرفی موقتی در زمانی است که یک دولت به اراده و انتخاب خودش می‌خواهد از یک جنگ خاص دور بماند. دو نوع اول، به عدم‌تعهد نزدیک می‌شوند و معمولاً دولت‌های ضعیف بر می‌گزینند ولی نوع سوم با انزوایابی قرابت می‌یابد و عمدتاً مختص دولت‌های قوی است (Agius & Devine, 2011). بر این اساس، هرچند بی‌طرفی اصولاً مربوط به شرایط جنگی و وضعیت جنگ بوده و صبغه حقوقی داشته است، ولی در زمانی به‌عنوان یک راهبرد در سیاست خارجی مطرح می‌شود که دائمی باشد و در قانون اساسی یا در یک قرارداد بین‌المللی تدوین و قانونمند شود (Dehghani Firouzabadi, 2013: 207).

بر خلاف بی‌طرفی که در سراسر تاریخ روابط بین‌الملل مطرح بوده است، راهبرد عدم‌تعهد در سیاست خارجی به دوران جنگ سرد بازمی‌گردد. در دوران جنگ سرد، دولت‌های افریقایی و آسیایی تازه‌استقلال‌یافته به موازات اوج‌گیری موج استعمارزدایی و تشدید رقابتها میان دو ابرقدرت عدم‌تعهد را به‌عنوان راهبرد سیاست خارجی خود مطرح ساختند که متضمن مسیر سومی غیر از اتحادوائتلاف با هر یک از دو قطب بود. این راهبرد با تشکیل جنبش عدم‌تعهد در سال ۱۹۶۱ جنبه‌ای سازمان‌یافته به خود گرفت به گونه‌ای که به‌صورت یک حرکت سیاسی ضدامپریالیستی و ضد تبعیض نژادی آغاز شد و سپس ضمن حفظ مواضع قبلی خود، به صورت یک جنبش اقتصادی دسته‌جمعی میان کشورهای جهان سوم توسعه یافت (Ghavam, 2009: 174-5).

در این میان، هرچند این راهبرد با پایان گرفتن جنگ سرد به مانند بسیاری از سایر مفاهیم و رویه‌های جنگ سردی به نوعی دچار بحران معنا شد (Ghavam, 2003: ch. 1) ولی اعضای جنبش عدم‌تعهد رفته‌رفته با بازسازی معنایی و بازتعریف مفهومی آن با محوریت «ناوابستگی به ویژه در حوزه نظامی به هر یک از اعضای باشگاه قدرتهای بزرگ» همت گماشتند (Berger & Weber, 2023). بر این اساس، راهبرد عدم‌تعهد به معنای

تصمیم‌گیری مستقل، نفی هر گونه وابستگی سیاسی و اقتصادی و تعهد نظامی به قطب‌های قدرت جهانی و پرهیز از اتحادواتلاف دو یا چندجانبه با آنان است (Dehghani Firouzabadi, 2013: 207). سرانجام، اگر اتحادواتلاف را درگیرانه‌ترین راهبرد سیاست خارجی دولتها در روابط بین‌الملل بدانیم، انزواطلبی در نقطه مقابل آن قرار می‌گیرد، چراکه دولت انزواطب به نحوی آگاهانه از درگیرشدن در امور جهانی می‌پرهیزد و از تعامل سیاسی و اقتصادی گسترده با سایر کشورها و بازیگران بین‌المللی دوری می‌گزیند و بر همین اساس، این راهبرد مختص کشورهایی در نظر گرفته می‌شود که علاقه یا منافع چندانی برای حضور فعال در محیط بین‌المللی و منطقه‌ای ندارند. به بیان بهتر، بر اساس این راهبرد، بهترین راه مقابله با تهدیدها و چالش‌های خارجی گوشه‌گیری از امور جهانی است (Dehghani Firouzabadi, 2013: 207). در این برداشت، انزواطلبی به معنای قطع کامل هر گونه ارتباط با جهان خارج است. اما این گونه نیست، بلکه انزواطلبی به معنای عدم قبول تعهدات دیپلماتیک و نظامی است (Callahan, 2002).

پوشش‌های شتابنده در عرصه بین‌المللی و درهم‌تنیدگی شبکه‌سان مناسبات میان دولتها، محیط بین‌المللی را به قدری پیچیده ساخته است که راهبردهای سستی سیاست خارجی برای پیشبرد منافع ملی آنها کافی به نظر نمی‌رسند. از این رو، دولتها کوشیده‌اند در پیگیری و اجرای سیاست خارجی خود به فراسوی این راهبردها گام بردارند؛ حفاظبندی به‌عنوان یک راهبرد نوظهور بارزترین جلوه این روند را به نمایش می‌نهد که متضمن نوعی موضع‌گیری میانه در روابط خارجی است. در این چارچوب، دولت حفاظبند به جای آنکه از یکی از راهبردهای سرراست سستی اتحادواتلاف، بی‌طرفی، عدم‌تعهد و انزواطلبی بهره‌گیرد، می‌کوشد از فضاهای خالی میان این راهبردها بهره‌گیرد، به‌گونه‌ای که نه به تقابل کامل با منبع تهدید روی می‌آورد و نه برای دفع منبع تهدید بدان ملحق می‌شود، بلکه در جایی تغییریابنده میان این دو می‌ایستد (Goh, 2005: 2).

بدین سان، می‌توان گفت که حفاظبندی راهبردی است که «ابهام در موضع‌گیری» را تجویز می‌کند (Roy, 2005: 306)؛ به بیان بهتر، دولت حفاظبند در «پیوستن به اتحادواتلاف با قدرت بزرگ، میزان و سطح اتحادواتلاف با قدرت بزرگ و بقای اتحادواتلاف با قدرت بزرگ» به ابهام‌نمایی روی می‌آورد (Lim & Cooper, 2015) تا هم از ریسک‌های اتحادواتلاف پرهیزد و هم بیشترین پادشهای همکاری امنیتی با قدرت بزرگ را عاید خود سازد (Ciorciari, 2019). ابهام در موضع‌گیری متضمن تنوع‌بخشی به شرکای بین‌المللی است به طوری که دولت حفاظبند ناگزیر است ریسک‌های احتمالی آینده را در زمان حال در نظر بگیرد و با تدابیر مبتنی بر متنوع‌سازی شرکای تامین نیاز خود، آن ریسک‌ها را تا جایی که امکان دارد کاهش دهد (Kuik, 2020; Lee, 2024). در این چارچوب، به منظور پیشبرد تنوع‌بخشی به شرکای بین‌المللی، هم مواضع متناقض و گاه

متضاد با یکدیگر تلفیق می‌شوند (Chen & Yang, 2013) و هم نوعی انعطاف/احتیاط در ابراز آن مواضع شکل می‌گیرد. در نتیجه، ریسک‌هایی که در عرصه بین‌المللی فراروی دولت حفاظ‌بند هستند مدیریت می‌شوند. بر این اساس، ما می‌توانیم حفاظ‌بندی را به‌عنوان «راهبرد»ی تعریف کنیم که «انعطاف و احتیاط در تلفیق مواضع متفاوت را با هدف مدیریت ریسک بین‌المللی در خود دارد». با این اوصاف، می‌توان چنین استدلال کرد که حفاظ‌بندی به‌عنوان راهبرد دولت در پیشبرد سیاست خارجی شش شاخص مهم دارد: اتخاذ موضع میانه بین موازنه‌سازی و همراهی؛ ابهام در موضع‌گیری؛ تنوع‌بخشی به شرکای بین‌المللی؛ انعطاف/احتیاط در عرصه بین‌المللی؛ تلاش برای تلفیق مواضع؛ و سرانجام مدیریت ریسک در مناسبات بین‌المللی.

بر این اساس، در این نوشتار تلاش می‌شود حضور این راهبردها در سیاست خارجی ایران در دوران حکمرانی پادشاهی‌های کلاسیک مورد ارزیابی قرار گیرد. به بیان دقیق‌تر، تشریح می‌شود که اولاً تاریخ سیاست خارجی ایران در دوران سلسله‌های کلاسیک، کدام راهبردهای سستی را به خود دیده است و ثانیاً نشان داده می‌شود که آیا و تا چه میزانی می‌توان راهبرد نومفهوم‌پردازی‌شده حفاظ‌بندی را در تاریخ سیاست خارجی ایران در این برهه چهارصدساله را ردیابی کرد.

۳. راهبردگزینی در سیاست خارجی ایران در دوران صفویه

استقرار سلسله صفویان در ایران در سال ۱۵۰۱ را می‌توان سرآغاز تشکیل دولتی یکپارچه، کم‌ویش متمرکز، و هویت‌مند در فلات ایران دانست. در واقع، پس از قرن‌ها، بار دیگر با روی کار آمدن صفویان، سپهر جغرافیایی تاریخی، سپهر سیاسی و سپهر فرهنگی اجتماعی ایران‌زمین بر یکدیگر انطباق یافت (Mousavinia, 2015: 37). در سراسر این دوران، همسایگان دشمنان بالفعل و ناهم‌سایگان (و به بیان بهتر، دولتهای اروپایی) متحدان بالقوه تلقی شدند (Chelongar, & Keshavarz, 2019:425-6). در همین راستا، اتحاداتلاف راهبرد اصلی در پیشبرد سیاست خارجی ایران بود و طرفهای اتحاداتلاف نیز دولتهای اروپایی برای مقابله با تهدید عثمانی بودند.

جرقه این روند با نخستین تماس ایران با عثمانی با وقوع جنگ چالدران در سال ۱۵۱۴ زده شد چراکه شاه اسماعیل به دنبال شکست از عثمانی در این جنگ کوشید از طریق اتحاداتلاف با دشمنان عثمانی در اروپا به جبران مافات بپردازد. امپراطوری مقدس روم‌ژرمنی با پرتغالیهای نوورود به خلیج فارس از سر سازش درآمد و امتیازات تجاری قابل ملاحظه‌ای به آنها داد تا بتواند با بهره‌گیری از نیروی دریایی آنها از قفا به عثمانیها بتازد (Houshang Mahdavi, 1998: 10-23)، تلاشهایی را نیز برای اتحاداتلاف با مصر و ونیز انجام داد ولی با مرگ

خود در سال ۱۵۲۴ میراثی از اتحاداتلاف ناکام و در عین حال، آسیب‌پذیری مستمر در برابر تهدیدات عثمانی را در روابط خارجی ایران برجای نهاد. پس از شاه‌اسماعیل، فرزندش شاه‌طهماسب، کوشید عثمانی را با قبولاندن پیمان صلح آماسیه در سال ۱۵۵۵، با حفظ متصرفات صفویه در حالت ترک مخاصمه نگه دارد. از آن زمان تا پایان حکومت ۵۴ساله شاه‌طهماسب، سیاست خارجی ایران بر دوری از تنش با همسایگان و عدم همراهی با اروپاییان علیه عثمانی و برتابیدن حضور آنها در سواحل جنوبی کشور استوار بود (Jadaliha, & Pourmohammadi Amlashi, 2024). ایران از ادوات و تجهیزات جنگ دریایی برای مقابله با گسترش نفوذ دریایی پرتغالیها در خلیج فارس و تنگه هرمز بی‌بهره بود و از این رو، از هرگونه جنگ دریایی با استعمارگران پرتغالی برای بازپس گرفتن جزایر و بنادر تجاری اجتناب نمود. این راهبرد رگه‌هایی از حفاظت‌بندی را در سیاست خارجی ایران در دوران شاه‌طهماسب به نمایش می‌گذارد به گونه‌ای که احتیاط/انعطاف در موضع‌گیری‌ها در قبال عثمانی، درمورد عثمانی، و نیز در تعاملات با اروپاییها و به‌ویژه انگلیس و پرتغال دیده می‌شود و آمیزه‌ای از منازعه و همکاری با این کشورها به چشم می‌خورد و بدین‌سان، تنوعی از دولتها عملاً به صورت شرکای بین‌المللی ایران نقش‌آفرینی می‌کنند.

با مرگ شاه‌طهماسب، پس از بالغ بر یک دهه کشمکش قدرت میان قزلباشها و میان درباریان، و در وضعیت بی‌بهرگی ایران از راهبرد منسجم در حوزه سیاست خارجی، شاه‌عباس به کمک قزلباشان هرات در سال ۱۵۸۸ در قزوین بر جای پدر نشست و بلافاصله با انعقاد پیمان صلح استانبول در سال ۱۵۹۰ بخشهای زیادی از غرب کشور را به عثمانی واگذار کرد تا با فراغ‌بال بتواند از بکان را از خراسان بیرون براند. پس از آن، در فاصله سالهای سال ۱۶۰۳ تا ۱۶۱۸ به جنگ با عثمانی‌ها رفت و با تدابیری که اندیشیده بود، استقبال و حمایت روسیه، پرتغال، انگلیس و اتریش را نیز به دست آورد و سرانجام، به موجب دو پیمان استانبول دوم در سال ۱۶۱۳ و پیمان ایروان در سال ۱۶۱۸ به خواسته‌های ایران مبنی بر تخلیه متصرفات در غرب کشور و قفقاز و در عین حال، پرداخت غرامت تن دادند.

اوج نبوغ شاه‌عباس صفوی در پیگیری راهبرد مناسب در پیشبرد سیاست خارجی را باید نه در بهره‌گیری از انگلیسیها علیه عثمانی‌ها به منظور پس‌راندن عثمانی‌ها از غرب و شمال غرب کشور بلکه در بهره‌گیری از آنها برای مقابله همزمان با تهدیدات و تجاوزات عثمانی‌ها و پرتغالیها اشکارا مشاهده کرد. در این چارچوب، شاه‌عباس پیمانی موسوم به «فرمان ابریشم» با نماینده کمپانی هند شرقی انگلیس منعقد کرد (Mousavinia, 2015: 43). ولی حتی برای مهار نفوذ فزاینده انگلیسیها نیز به دنبال جلب همکاری قدرت سوم دیگری، یعنی هلند، رفت تا بتواند با اتحاداتلاف تجاری با این قدرت اروپایی با نفوذ انگلیس مقابله کند. این تدابیر از بی‌اعتمادی شاه‌عباس

به اروپاییان حکایت داشت (Karimifard, 2023: 166-7). بدین سان، سیاست خارجی ایران در دوره شاه‌عباس صفوی، هرچند با پیگیری راهبرد استفاده از نیروی سوم به راهبرد حفاظ‌بندی نزدیک شد ولی در همین حد با زیستاد. از این رو، راهبرد ایران در دوران شاه‌عباس صفوی را می‌توانیم نوعی «حفاظ‌بندی ناتمام» بدانیم. در هر حال، با توجه به محیط بین‌المللی آن روزگار، این راهبرد موفق عمل کرد.

با مرگ شاه‌عباس در سال ۱۶۲۹، شاه‌صفی، به جای وی بر تخت سلطنت نشست. او که یارای مقابله با عثمانیها را نداشت به موجب قرارداد صلح قصرشیرین یا همان عهدنامه صلح زهاب در ۱۷ می ۱۶۳۹، بین‌النهرین و کردستان غربی را به آنها واگذار کرد (Taghavifar, Yousef-Jamali & Jadid, 2018: 27) که دیرپاترین معاهده صلح میان ایران و عثمانی نیز به شمار می‌رود (Ramazani, 2010: 33) و بدین سان، نه تنها میراث شاه‌عباس کبیر در دوران زمامداری شاه‌صفی عملاً رنگ باخت، بلکه کشور وجه‌المنازعه تجاری و امنیتی قدرتهای بزرگ، به‌ویژه هلند و انگلیس، قرار گرفت؛ این روند در دوران زمامداری فرزندش شاه‌عباس دوم تداوم یافت. پس از شاه‌عباس دوم، شاه‌سلیمان در سال ۱۶۶۷ به پادشاهی رسید؛ در دوران سلطنت او، سلسله صفوی با شیب تندی در ورطه سقوط قرار گرفت چراکه تعرضات روسها و بی‌عملی دربار و سپاهیان صفوی تصویری سست و منفعلانه از کشور و سیاست خارجی آن در اذهان بین‌المللی ایجاد کرد.

سرانجام، بی‌کفایتی تمام‌عیار جانشین شاه‌سلیمان یعنی شاه سلطان‌حسین، که در سال ۱۶۹۴ بر تخت سلطنت نشست، ایران صفوی را هر روز به سقوط نزدیک‌تر می‌کرد. جالب آنکه، در دوران سلطنت شاه‌سلطان حسین، راهبرد سیاست خارجی ایران عملاً به سمت بی‌طرفی و حتی انزوای سوق یافت. برای مثال، شاه‌سلطان حسین به پیشنهاد پادشاهان اتریش، روسیه و لهستان که از ایران خواسته بودند برای استرداد سرزمین‌های ازدست‌رفته‌اش همزمان با آنها به عثمانی حمله کند، این گونه پاسخ داده بود: «ما چوب در لانه زنبور نمی‌کنیم. اگر با عثمانی بجنگیم، آنگاه تاتارها، ازبکان و مغولان هم به دلیل وحدت مذهبی که با عثمانی دارند علیه ما وارد جنگ می‌شوند. باز کردن سر کندوی بسته کار خطرناکی است و آنکه این کار را کند در معرض هجوم زنبورها و نیش آنها قرار می‌گیرد». این نحوه موضع‌گیری، برخلاف راهبرد منسجم دوران سلطنت شاه‌طهماسب، نه از روی تدبیر بلکه ناشی از راحت‌طلبی دربار و درباریان و خوش‌خیالی آنها نسبت به پابندی عثمانی‌ها به قرارداد قصرشیرین بوده است (Mousavinia, 2015: 80)، نگرشی که بی‌اعتمادی و بی‌اعتنایی اروپاییان به ایران را در پی داشت.

بدین سان، تن‌آسایی دو شاه واپسین صفوی در مواجهه با تحولات بین‌المللی به‌ویژه مناسبات دولتهای اروپایی با عثمانی باعث شد ایران در دوران سطنت آنها در عرصه بین‌المللی به حاشیه رود؛ اعراب از جنوب،

بلوچها و افغانها از شرق، روسها از شمال و عثمانیها از غرب تعرضات خود را تشدید کردند و دولت‌های اروپایی به‌ویژه انگلستان و هلند و فرانسه و اناهدان ایران صفوی به حال خود را در راستای منافع تجاری و اقتصادی خود می‌دیدند. در این گیر و دار، که سیاست خارجی ایران از حیز انتفاع برای بقای حکومت صفوی افتاده بود، افغانها یورش آوردند و به‌راحتی خود را به اصفهان رساندند، و سلسله صفویه را در سال ۱۷۲۲ برانداختند.

در مجموع، بررسی راهبردهای سیاست خارجی ایران در دوران صفویه نشان می‌دهد که ثبات داخلی، تدبیر حکمرانان، و تمرکز قدرت پیش‌شرط‌های مهم در موفقیت ایران در روابط بین‌المللی و خارجی‌اش بوده است. از سوی دیگر، تهدیدات بالفعل همسایگان نقش کلیدی در گزینش راهبردهای سیاست خارجی داشته است. بر همین اساس، هرچه راهبردهای سیاست خارجی به راهبرد حفاظت‌بندی نزدیک‌تر شده است توفیقات سیاست خارجی نیز بیشتر بوده است.

۴. راهبردگزینی در سیاست خارجی ایران در دوران افشاریه

با سقوط صفویه در اصفهان، هرج‌ومرج تمام‌عیاری ایران را فراگرفت. از سوی دیگر، روسها از شمال و عثمانی‌ها از غرب و ازبکان از شمال شرق بخش‌های زیادی از قلمروی صفویان را تصرف کردند (Ramazani, 2010: 40-1). روسیه و عثمانی تعلق ایالات اشغال‌شده ایران به یکدیگر را متقابلاً به رسمیت شناختند و حتی مرز میان خود در ایران را نیز مشخص ساختند. در جنوب نیز نفوذ استعمارگران اروپایی و گسترش قلمروی امیر مسقط عملاً تمامی مقدرات سواحل و بنادر را از کنترل ایران خارج کرد.

در این میان، آنچه باقی مانده بود تحت سیطره افغانها که صفویان را تار و مار کرده بودند قرار گرفت و شاه‌طهماسب دوم به قزوین گریخت و مدعی تداوم سلسله صفویه در ایران شد و کوشید با کمک نادر حکومت صفویه در ایران را احیا کند. نادر که در سال ۱۷۲۶ ازبکان را شکست داده بود، در ابتدا رقیب خود و خاندان صفوی یعنی فتحعلی خان، رییس ایل قاجار را از میان برداشت و سپس هرات و مشهد و سرانجام اصفهان را از چنگ افغانها بیرون آورد به طوری که شاه‌طهماسب دوم، به کمک نادر توانست در سال ۱۷۳۰ به تخت سلطنت در اصفهان بازگردد (Houshang Mahdavi, 1998: 148-9).

پس از جلوس شاه طهماسب دوم بر تخت سلطنت، نادر به جنگ با عثمانیها رفت و بسیاری از سرزمینهای اشغال‌شده را باز پس گرفت ولی در بجزوچه تلاش نادر برای سرکوب شورشی در خراسان، شاه‌طهماسب به تحریک اطرافیان خود برای مهار نفوذ و قدرت فزاینده نادر بی‌آنکه به وی اطلاع دهد نیروهایش را به جنگ با عثمانی گسیل داشت و شکست خورد و مجبور به صلح و بازگرداندن آنچه نادر در نبرد اخیر با آنها به دست

آورده بود شد؛ اما نادر با ازسرگیری جنگ با عثمانی‌ها، و البته «با کمک گرفتن از روسها» آنها را شکست داد، و پس از آن، تصمیم گرفت شاه‌طهماسب را از سلطنت خلع کند و فرزند هشت‌ماهه‌اش را به جای او بنشانند و با فراغ بال بار دیگر به جنگ با عثمانیها برود. این بار نیز، وی بر عثمانی‌ها چیره شد و با جلب حمایت بزرگان و روسای قبایل و طوایف در مغان در سال ۱۷۳۶ به پادشاهی ایران رسید (Mohammadi, Mansouri-Moghaddam & Gholizadeh, 2023). نادرشاه پس از آنکه بر تخت سلطنت نشست بازماندگان حکومت افغانها در قندهار را برانداخت و در تعقیب آنها، گورکانیان هند را متهم کرد که به آنان پناه داده است. از این رو، در تاریخ ۲۴ فوریه ۱۷۳۹ در گرنال، به نیروهای گورکانی حمله برد، آنها را شکست داد و غنیمت و غرامت زیادی از آنها گرفت. اما سرانجام، در سال ۱۷۴۷ میلادی به دست افسران خود ترور شد و امپراتوری افشاری فروپاشید. نخستین راهبرد سیاست خارجی نادر در طول جنگهای پیش از سلطنت را می‌توان اتحادوائتلاف با روسیه با هدف مقابله با عثمانی برشمرد چراکه نادرشاه به طرز ماهرانه‌ای از تنش میان روسیه و عثمانی بهره‌برداری می‌کرد؛ به بیان بهتر، با تهدید بعید اما پر قدرت‌تر علیه تهدید قریب اما کم‌قدرت‌تر متحد شد و روسیه نیز از این وضعیت بسیار خرسند بود زیرا عثمانی و نه ایران را بزرگترین تهدید، دشمن و مانع پیشرویهای خود به جنوب می‌دانست. اما واقعیت مهم‌تر این است که سیاست خارجی ایران در دوران وی در چنبره جنگهای مداوم، و به بیان بهتر، جنگهای آزادی‌بخش با متجاوزان در ابتدا و جنگهای توسعه‌طلبانه و الحاق‌گرایانه با همسایگان در وهله بعد، قرار گرفت (Ramazani, 2010: 44; 51)، واقعیتی که به دلیل تحمیل هزینه‌های مادی و انسانی بر جامعه ایران تجارت داخلی و خارجی ایران را به شدت تحلیل برد و موجبات تضعیف جایگاه منطقه‌ای و بین‌المللی کشور را نیز فراهم ساخت. در این میان، غالب جنگهای وی با عثمانیها بوده است که عملاً با انعقاد پیمان صلح کردان در سال ۱۷۴۵ که تأیید سرحدات مندرج در پیمان قصرشیرین یا همان عهدنامه زهاب در ۱۷ می ۱۶۳۹ بود به پایان رسید.

بدین‌سان، توفیقات نظامی نادرشاه تا حدی ناشی از مناسبات حسنه‌ای بود که به علت تقارب منافع ایران و روسیه میان آنها علیه عثمانی شکل گرفته بود. پیمان گنجه در سال ۱۷۳۵ جلوه بارز تلاش ایران برای مقابله با عثمانی از طریق اتحادوائتلاف با روسیه بوده است چراکه به موجب آن، نه تنها روسها از مناطق شمالی ایران خارج شدند و کمکهای نظامی قابل‌ملاحظه‌ای به ایران کردند و در مقابل، نادرشاه نیز امتیازات تجاری چشمگیری به روسها اعطا کرد، بلکه اتحادوائتلاف دو کشور را به حد‌اعلای خود رسانید. به موجب این پیمان، طرفین متعهد شدند که اگر هر یک از آنها مورد تهاجم عثمانی‌ها قرار بگیرد، دیگری به جنگ با عثمانی وارد شود (Mohammadi, Mansouri-Moghaddam & Gholizadeh, 2023: 150). اما روابط ایران با دولتهای اروپایی در

دوران نادرشاه افول چشمگیری کرد چراکه نادرشاه مناسبات خارجی را عملاً به جنگها با همسایگان محدود ساخت. از همین رو، ما شاهد ابتکارعمل خاصی به‌عنوان راهبرد سیاست خارجی در قبال دولتهای اروپایی فعال در خلیج فارس نبودیم. با این حال، در میان دولتهای اروپایی، این انگلیس و هلند بودند که همچنان به دادوستد تجاری در خلیج فارس ادامه دادند و حتی مراودات اقتصادی خود را با ایران حفظ کردند، اما نادرشاه نتوانست از حضور آنها برای پیشبرد اهداف سیاست خارجی خود که بر شکست و مهار عثمانی و بسط نفوذ حاکمیتی ایران در خلیج فارس استوار بود بهره‌گیرد (Mousavinia, 2015: 105). از همین رو، نادرشاه تجارت با کمپانی هند شرقی را به خاطر عدم مساعدت آنها در جنگ با عثمانی و سرکوب تجاوزگریهای اعراب مسقط به سواحل و بنادر خلیج فارس محدود کرد و در عوض، با اهداف استراتژیک و جنگی، امتیازات تجاری گسترده‌ای به روسیه داد تا بتواند حوایج نظامی و جنگی خود را رفع کند.

۵. راهبردگزینی در سیاست خارجی ایران در دوران زندیه

از آنجاکه نادر هیچ جانشین بالفعلی نداشت، سرداران سپاه او بر سر کسب تاج و تخت به جان هم افتادند و بی‌ثباتی پانزده ساله‌ای را در ایران به بار آوردند. در میان این سرداران، کریم‌خان زند توانست به یمن مصون ماندن خاک ایران از تجاوزات همسایگان، بر رقبای خود یکی پس از دیگری پیروز شود و در سال ۱۷۵۷ بر مسند حکومت بنشیند.

کریم‌خان زند در حالی با کنار زدن رقبای خود در ایران به قدرت رسید که محیط بین‌المللی بسیار پرتلاطم بود: از یک سو، دو قدرت بزرگ اروپایی یعنی فرانسه و انگلستان در ابتدا با یاریگیری از پروس و اتریش در جریان جنگ جانشینی اتریش به مصاف هم رفتند و در وهله بعد با بازساماندهی اتحادهای اروپایی خود، در مجموعه‌ای از نبردها که به جنگهای هفت‌ساله معروف شد، هم در اروپا و هم در مستعمرات به جان هم افتادند. جالب آنکه، دامنه نزاعهای آنها به هند و خلیج فارس نیز کشیده شد. کشتی‌های فرانسوی در سال ۱۷۵۹ پایگاه‌های تجاری انگلستان در بندرعباس را به توپ بستند. فرانسه در این جنگها سرانجام شکست خورد و طی معاهده پاریس در سال ۱۷۶۳ کلیه متصرفات خود در هند را به انگلستان واگذار کرد (Mousavi Dalini, & Mavaddat, 2018: 45-6).

تضعیف پادشاهی گورکانی در حمله نادر به هند و شکست فرانسه از انگلستان رفته‌رفته باعث تکمیل استعمار انگلستان در هند شد (Mousavinia, 2015: 63-66). از سوی دیگر، روسیه و عثمانی درگیر ششمین دور جنگها میان خود بودند که با انعقاد عهدنامه کوچوک قینارجی در ۲۱ ژوئیه ۱۷۷۴ فیصله یافت؛ این جنگها،

توجه روسیه را به متصرفات عثمانی بیش از پیش معطوف نمود چراکه هم عثمانی را تضعیف کرد و هم دغدغه خارجی عثمانی را به سوی بازپس‌گیری سواحل دریای سیاه و بالکان تغییر داد. علی‌رغم این تلاطم در محیط بین‌المللی، ضعف همسایگان، به‌ویژه عثمانی، و امکان‌پذیری تداوم فتوحات در سرزمینهای همسایه پس از شکست دادن رقبای، اما کریم‌خان به جای جاه‌طلبی برای فتح سرزمین، تلاشهای خود را بر بازسازی ویرانه‌های ناشی از بی‌ثباتیهای اواخر دوران صفویه و پساصفویه متمرکز ساخت و در این راه کوشید تا تعاملات خارجی خود را نیز به توسعه تجارت خارجی و مقابله با دزدان دریایی به‌ویژه میرمهنا معطوف سازد. تلاشها برای انعقاد پیمان تجاری با انگلیسیها در سال ۱۷۶۳، سرکوب میرمهنا در سال ۱۷۶۹ و فتح بصره در سال ۱۷۷۵ همگی در راستای رونق‌بخشی به تجارت خارجی ایران قابل‌ارزیابی هستند (Mousavi Dalini, 2019).

از سوی دیگر، کریم‌خان زند کوشید تا مناسبات حسنه‌ای با دو دولت رقیب همسایه یعنی روسیه و عثمانی برقرار سازد و هیچ‌گاه از طریق همراهی با یکی علیه دیگری اقدام نکند. لازم به یادآوری است که اقدام کریم‌خان در فتح بصره بیش و پیش از همه به منظور جلوگیری از اتمام انگلیس در رونق‌بخشی به آن به ضرر ایران بود نه اقدامی علیه عثمانی. در همین چارچوب، حتی در زمانی که مشغول تصرف بصره بود، روسها قصد داشتند از خاک ایران جبهه جدیدی علیه عثمانی بازکنند ولی کریم‌خان با قاطعیت در برابر این حرکت ایستاد.

بر این اساس، راهبرد سیاست خارجی ایران در دوره کریم‌خان زند به شدت به راهبرد حفاظت‌بندی نزدیک شده است. جوهره حفاظت‌بندی، هر چند در قرائت کلاسیک آن، در پرهیز از تنش جاه‌طلبانه و بهره‌گیری از ظرفیتهای بازیگران متفاوت در عرصه بین‌المللی، خلاصه می‌شود. رویه‌هایی که کریم‌خان زند در پیشبرد سیاست خارجی ایران اتخاذ نمود عمدتاً بر احتیاط، انعطاف، و حتی نوسان در اتحاد و ائتلافهایی که دنبال می‌کرد دلالت داشت، به‌گونه‌ای که حتی وقتی در خاک عثمانی می‌جنگد با دشمن عثمانی اتحاد نمی‌بندد یا وقتی از جلب مساعدت فرانسه برای مقابله با میرمهنا ناامید می‌شود، به سرعت انگلیس را جایگزین آن می‌سازد. این خط سیر در راهبرد سیاست خارجی ایران در دوران زندیه مرهون محیط کم‌ویش مساعد بین‌المللی و شخصیت کم‌نظیر کریم‌خان زند بوده است.

۶. راهبردگزینی در سیاست خارجی ایران در دوران قاجار

تلاشهای کریم‌خان زند برای آبادانی در داخل و رونق تجارت در خارج دیری نپایید چراکه وی در سال ۱۷۷۹ درگذشت و جنگ قدرت در خاندان وی آغاز شد به طوری که در نتیجه آن، بسیاری از قلمرویی زندیه از کنترل

این خاندان خارج شد. در این میان، آقا محمدخان قاجار از این فرصت استفاده کرد و نه تنها تمامی قلمروی زندیه را تسخیر کرد بلکه به قفقاز لشکر کشید و در ۲۱ مارس ۱۷۹۶ در تهران تاج‌گذاری کرد. با پایان حکومت دوساله آغامحمدخان، فتحعلی‌میرزا، ولیعهد و برادرزاده وی پس از جدالی سخت با سایر مدعیان تاج و تخت در سال ۱۷۹۹ به قدرت رسید.

از این زمان است که راهبردهای سیاست خارجی ایران در دوران قاجاریه رخ می‌نمایند. نخستین راهبرد همانا اتحاد و ائتلاف با انگلیس برای مقابله با تهدید روسیه‌ای بود که تهدیدگری‌هایش علیه خاک ایران را از زمان آقا محمدخان قاجار آغاز کرده بود و قهراً منافع انگلیس در هند را نیز به مخاطره می‌انداخت. بدین‌سان، هراس ایران قاجاریه از حملات روسیه به نواحی شمالی کشور و ترس انگلیس از دست‌اندازی فرانسه و روسیه به مستملکات او در هند به انعقاد معاهده‌ای میان دو طرف در سال ۱۸۰۱، البته با پیشقدم شدن انگلیس (Ramazani, 2010: 60)، منتهی شد که بر اساس آن، ایران متعهد شد اگر افغان‌ها قصد حمله به هند کنند، به جنگ افغان‌ها برود و در مقابل، انگلستان تعهد داد در صورت تجاوز افغان‌ها و فرانسوی‌ها به سرزمین ایران، دولت انگلیس مقادیری توپ و مهمات مورد نیاز را در اختیار قوای نظامی ایران قرار دهد (Mousavinia, 2015: 135) اما اتحاد ایران و انگلیس تنها یک سال دوام داشت چراکه با مرگ پل، تزار روسیه و شکست فرانسه از انگلستان در مصر و انعقاد پیمان صلح آمین میان آنها در سال ۱۸۰۲، در بی‌خبری محض حکمرانان ایران، تهدیدات روسیه و فرانسه علیه هند از میان رفت و پیمان ایران و انگلیس اجرایی نشد.

با به قدرت رسیدن الکساندر، تجاوز روسیه به قلمرو ایران قفقاز در سال ۱۸۰۳ آغاز شد. این در واکنش به این اقدام، بار دیگر به اتحاد و ائتلاف برای مقابله با تهدید روی آورد. در ابتدا با انگلیس وارد مذاکره شد ولی به علت بهانه‌جویی‌ها و زیاده‌طلبی‌های انگلیس سرانجام به فرانسه، یعنی دشمن همزمان روسیه و انگلیس متمایل گردید و به انعقاد عهدنامه فینگن‌اشتاین در تاریخ ۴ می ۱۸۰۷ میان ایران و فرانسه انجامید که به موجب آن، ایران متعهد گردید با حضور و نفوذ انگلستان در ایران مقابله کند و در صورت حمله فرانسه به هند به کمک فرانسه بشتابد و در عوض، فرانسه نیز تعهد داد در جنگ ایران و روسیه تمام‌قد از ایران پشتیبانی نظامی و دیپلماتیک نماید. با این حال، دیری نپایید که فرانسه عملاً پشت ایران را خالی کرد و با انعقاد پیمان صلح تیلسیت در تابستان ۱۸۰۷ با روسیه ایران را قربانی کرد. در نتیجه بار دیگر، ایران به انگلستان روی آورد و با دو پیمان مجمل در ۱۲ مارس ۱۸۰۹ و پیمان مفصل در ۱۴ مارس ۱۸۱۳ چرخش به سوی راهبرد اتحاد و ائتلاف با انگلیس علیه روسیه و در عین حال، فرانسه را برگزید. ولی این بار نیز، سیاست انگلیس در اواخر جنگ‌های ناپلئونی به همراهی با

روسیه‌ای که در جنگ با ایران بود تغییر کرد و ایران برای بار سوم قربانی شد و پیمان گلستان با فشار انگلیس و تحمیل‌گریهای روسیه بین ایران و روسیه در ۲۴ اکتبر ۱۸۱۳ منعقد شد.

با انعقاد عهدنامه گلستان، روسیه کوشید به تنشهای مرزی میان ایران و عثمانی به نحوی دامن بزند و در بحبوحه این تنشها برخی نقاط مرزی را که در پیمان گلستان که به نحو مبهمی تعیین شده بود، تصرف کند. از سوی دیگر، انگلستان هم که این سیاست روسیه را در نهایت معطوف به پیشروی آن در خاک ایران و تهدید منافعش در هند می‌دید، ایران را تشویق می‌کرد واکنش نشان دهد. در همین چارچوب، ایران در ۸ ژوئیه ۱۸۲۶ به روسیه اعلان جنگ داد. باز هم، کارشکنی انگلستان در طول جنگ و البته، جنگ قدرت در میان درباریان، شکست ایران را محرز کرد و به انعقاد پیمان ترکمانچای در ۲۱ فوریه ۱۸۲۸ انجامید که به موجب آن، مرزهای شمال غرب ایران با روسیه به رود ارس محدود شد و روسیه امتیازات اقتصادی و سیاسی فراوانی، از جمله کاپیتولاسیون و الزام ایران به پرداخت غرامت، نیز به دست آورد (Ramazani, 2010: 70).

بدین سان، تا پایان جنگ‌های ایران و روس، نه‌تنها «راهبرد اتحادوائتلاف» در سیاست خارجی ایران عملاً چهار بار شکست خورد بلکه جایگاه بین‌المللی کشور نیز بیش‌ازپیش تضعیف شد و زمینه دخالت‌های مستمر دو دولت روسیه و انگلیس در امور داخلی ایران فراهم گردید. شکست راهبرد اتحادوائتلاف در سیاست خارجی ایران بیش از همه از بی‌اطلاعی هیأت حاکمه ایران از تحولات بین‌المللی به‌ویژه نوسان در مناسبات رقبای متحدان انتخاب‌شده ایران از یک سو و فقدان انسجام درونی و هدف ملی در میان نخبگان سیاسی کشور نشأت می‌گرفت. اما روند سایه‌افکندن راهبرد اتحادوائتلاف بر سیاست خارجی ایران برای بار پنجم، نه به‌عنوان یک انتخاب، بلکه به‌عنوان یک تعهد قراردادی ناشی از پیمان ترکمانچای، با روسیه، تداوم یافت در تاروپود سیاست خارجی ایران تنید چراکه روسها بر اساس این پیمان، ضامن به تخت نشاندن فرزند عباس میرزا، یعنی محمدمیرزا، شناخته شدند و در این زمینه اعمال نظر نیز کردند. راهبرد ناخواسته و قراردادمحور اتحادوائتلاف با روسیه باعث حساسیت در مورد امکان تعرض روسیه به هند از طریق ایران و در عین حال، تکاپوی انگلیس علیه حاکمیت ملی و تمامیت ارضی ایران گردید و تلاش انگلیس برای حایل‌سازی مناطق شرقی ایران از جمله هرات، فراه، سیستان و بلوچستان را به دنبال داشت. به طوری که ایران را به پذیرش پیمانهای پاریس در سال ۱۸۵۷ و گداسمید در سال ۱۸۷۱ ناگزیر ساختند بی‌آنکه روسها بخواهند یا بتوانند کمک موثری برای حفظ تمامیت ارضی و حاکمیت ملی ایران انجام دهند (Mokhtari, Raznahan & Ahangaran, 2015). تأسف‌بارتر آنکه، انگلیسیها همان محتوای اتحادوائتلاف ایران و روسیه، از جمله تمامی امتیازات تجاری به‌عنوان حق کامله الوداد، را از ایران مطالبه کردند و تحقق بخشیدند. آش این روند اتحادوائتلاف‌سازی به قدری شور شده بود که فرانسه نیز به دنبال

ترمیم روابط خود با انگلیس، در صدد انعقاد اتحادواتتلافهایی مشابه با انگلیس و روسیه بود ولی این تلاش نافرجام ماند (Houshang Mahdavi, 1998: 260-4). بدین سان، راهبرد سیاست خارجی ایران اتحادواتتلاف همزمان با دو دولتی بود که رقیب واقعی و مستمر یکدیگر بودند. این راهبرد اجباری در واقع نه راهبرد بلکه نوعی وادادگی ژئوپولیتیک و بسیار زینبار برای ایران بود چراکه هر یک از این دو اتحادواتتلاف هیچ آماجی به جز اتحادواتتلاف دیگر نداشت. در واقع، این ناگزیری راهبردگزینی هم زادهٔ وجه‌المنازعگی ایران بود و هم زایندهٔ وجه‌المصالحگی آن. این نوع اتحادواتتلاف با دولتهای هم‌اورد یکدیگر نه حفاظبندی بلکه نوعی حفاظزدایی در سیاست خارجی است که در پیشبرد آن، به منافع ملی، نه خدمت بلکه خیانت می‌شود.

این راهبرد در بنیانهای سیاست خارجی ایران در دوران قاجاریه به قدری سفت‌وسخت رسوب کرد که حتی افرادی همچون قائم مقام فراهانی و امیرکبیر که در زمان صاحب‌منصبی و تأثیرگذاری خود بر روند سیاست خارجی در زمره قوی‌ترین سیاستمداران ایران بودند نتوانستند این راهبردهای بنیان‌یافته در سیاست خارجی ایران را منهدم و یا حداقل تلطیف کنند و حتی این تلاش آنها که با هدف «تنوع‌بخشی طرفهای روابط بین‌المللی ایران» (نوعی حفاظبندی) پیگیری کرده بودند به مذاق انگلیس و روسیه خوش نیامد و با همدستی آنها با درباریان به بهای کنار رفتنشان از قدرت و در نهایت، از کف دادن جانشان تمام شد (Mousavinia, 2015: 144-5).

با کنار رفتن امیرکبیر از قدرت در دوران ناصری، و رسیدن میرزاآقاخان نوری به مقام صدراعظمی، بی‌مصرف بودن اتحادها و اتتلافها با روسیه و انگلیس و به بیان بهتر، حفاظزدایی از منافع ملی ایران در سیاست خارجی به اوج خود رسید چراکه در دوران وی، پیمان پاریس و جدایی نهایی افغانستان از ایران به وقوع پیوست، و ایران نتوانست از برخی وقایع مهم بین‌المللی، به‌ویژه جنگهای کریمه، میان روسیه و عثمانی، به نفع خود بهره‌برداری کند؛ به طور کلی، صدراعظم عملاً جاسوس انگلیس بود و از این رو، به اتحادواتتلاف با انگلیس اولویت می‌داد و شاه قاجار با توجه به تعهد روسیه به ضمانت سلطنت در ایران، به روسیه دل بسته بود (Houshang Mahdavi, 1998: 270-1).

در سال ۱۸۶۸، ناصرالدین شاه که نفوذ روزافزون میرزاآقاخان نوری در دربار و ارتباطات وی با سفارت انگلیس را موجب تضعیف خویش می‌دید هم وی را عزل کرد و هم منصب صدراعظمی را حذف نمود ولی پس از مدتی بار دیگر جایگاه صدراعظمی احیا گردید. اما در این روند، اوضاع زمامداری نیز فاجعه‌بارتر گردید زیرا تصمیمات سیاست خارجی شخصی‌تر شد و اقتدارگرایی در قاجاریه به اوج رسید به گونه‌ای که دیگر نمی‌توان از راهبردی متمایز و متفاوت با قبل در حوزه سیاست خارجی سخن گفت. در واقع، نقض حاکمیت ملی، خلدشه بر تمامت سرزمینی کشور، و ذبح منافع ملی به پای علایق و تمنیات شخصی مقام ملوکانه سیاست

خارجی ایران را بی‌راهبرد ساخت، به ابتدال کشید و مُلک شد ملک طلقِ مَلک. بدین‌سان، چندکارگی، بلهوسی، عافیت‌طلبی و خودشیفتگی ناصری در کشتزار اقتدارگرایی، چنان سستی و رخوتی در دربار آفرید که صاحب‌قران به قراردادهای گلداسمید در سال ۱۸۷۱ و آخال در سال ۱۸۸۱ نیز تن داد (Ramazani, 2010: 85). از سوی دیگر، ماجراهای واگذاری امتیازات اقتصادی را نیز باید در همین چارچوب ارزیابی کرد: قرارداد رویترز در سال ۱۸۷۲ که شامل واگذاری امتیاز احداث و بهره‌برداری در حوزه‌هایی از قبیل گمرکات، راه آهن، و معادن بود منعقد شد، ولی ناصرالدین شاه در مواجهه با مخالفت روسها و البته، اعتراضات علما فسخ کرد؛ قرارداد تأسیس نیروی دریگارد قزاق در سال ۱۸۷۳ با روسها که ناخرسندی انگلیس را در پی داشت؛ قرارداد اعطای انحصار تجارت توتون و تنباکو در سال ۱۸۹۰ که با حکم مرجعیت ملعی شد و به پرداخت غرامت سنگین به انگلیس منتهی گردید؛ اعطای امتیاز تأسیس بانک به روسیه و انگلیس، که به سیطره آنها بر نظام پولی و مالی کشور انجامید و در عین حال، به فساد و وابستگی درباریان و مقامات به دولتهای روس و انگلیس دامن زد.

این وادادگی نشان می‌دهد که در دوره تشدید استبداد ناصری، هرچند هر دو دولت روسیه و انگلیس اختلافات ریشه‌داری بر سر موضوعات مهمی از قبیل بالکان و اورآسیای مرکزی داشتند ولی این موضوعات را با کمک سایر دولتهای اروپایی (درمورد بالکان) و مدیریت دوجانبه بازی بزرگ (درمورد اورآسیای مرکزی) به گونه‌ای پیش بردند که چالش‌چندانی را برای حضور همزمان آنها در ایران ایجاد نکرد و در نتیجه، آنها به نحوی هماهنگ با یکدیگر حداکثر آنچه را می‌خواستند از ایران گرفتند و اجازه ندادند حضور هیچ دولت دیگری در ایران ریشه بدواند و به بیان بهتر، نوعی «موازنه حضور» در ایران میان آنها برقرار گردید.

مظفرالدین شاه به دنبال ترور ناصرالدین شاه در سال ۱۸۹۶ به جای پدر نشست. روند سیاست خارجی ایران در این دوران نیز به مانند دوران ناصری بود ولی علی‌رغم واگذاری امتیاز استخراج نفت جنوب به دارسی، روسها تا حدی نفوذ بیشتری در هیأت حاکمه ایران یافتند. نمونه بارز این واقعیت را می‌توان در افشای پیوندهای عمیق موسیو ژوزف نوز بلژیکی با سفارت روسیه، که به استخدام اداره گمرکات ایران درآمده بود آشکارا مشاهده کرد؛ زیرا شاه به شکل ساده‌لوحانه‌ای سرنوشت مهمترین منبع درآمدی ایران را به دست فردی که کارگزار و تحت حمایت دولت روسیه بود سپرد (Ramazani, 2010: 102). از سوی دیگر، وی، حتی بیش از پدرش ناصرالدین شاه، ولع زیادی به اروپاگردی داشت و برای تأمین مخارج آن به استقراض از دولتهای اروپایی به‌ویژه انگلیس و روسیه روی می‌آورد و همین امر نیز مشروط شدن تصمیماتش به منویات این دو دولت را تشدید می‌کرد (Abbasi, 2014). تداوم و تشدید روندهای حکمرانی ناصری در دوران سلطنت مظفرالدین شاه اعتراضات در میان توده مردم و نخبگان را تشدید کرد و به شکل‌گیری انقلاب مشروطیت در ۵ آگوست ۱۹۰۶

انجامید (Houshang Mahdavi, 1998: 309-19). نقش قراردادی روسها به عنوان ضامن سلطنت قاجار به موجب پیمان ترکمانچای از یک سو، و چربیدن حضور و نفوذ آنها در دربار مظفوی در قیاس با انگلیسی‌ها از سوی دیگر، باعث شد آنها به دنبال انقلاب مشروطیت، با حمایت از محمدعلی شاه عملاً تمام‌قد در برابر مشروطه‌خواهان بایستند و برای کارشکنی در برابر آنها و در نهایت، سرکوب آنها به دربار قاجار روی آورند. در این چارچوب، در دعوی میان مشروطه‌خواهان و دربار، جانب دربار را گرفتند و به بهانه تصمیم مجلس در اخراج ژوزف نوز بلژیکی به عنوان رئیس گمرکات ایران، نیروهای نظامی‌شان را به فرماندهی لیاخوف وارد تهران کردند و مجلس را به توپ بستند (Jodavi, 2019). مداخله روسیه در تحولات مشروطیت، دست‌کم در برهه استبداد صغیر، راهبرد اتحاداتلاف با آنها را به راهبرد بقای سلطنت مطلقه فروکاست و منافع ملی را به پای منافع رژیم سلطنت ذبح کرد.

در این میان، هرچند انگلیس در ابتدا به منظور مقابله با نفوذ روسیه در دربار قاجار با موج مشروطه‌طلبی در ایران همراه شد، ولی تحولات موازنه قدرت در اروپا به دنبال تعهدات قراردادی میان قدرتهای اروپایی (اتفاق مثلث متشکل از فرانسه، روسیه و انگلیس در برابر اتحاد مثلث متشکل از آلمان، اتریش-مجارستان و ایتالیا) و الزامات ناشی از قرارداد ۱۹۰۷ میان انگلیس و روسیه مبنی بر تقسیم ایران و نیز بی‌ثباتیها و نابسامانی‌های ناشی از مشروطیت که منافع انگلیس در جنوب ایران (به واسطه منابع نفت)، هند، بین‌النهرین و حتی ماورای آن در مصر را به خطر می‌انداخت، این کشور را به هم‌نوایی با روسیه در مهار مشروطیت، البته به شیوه خاص خودش، سوق داد. در واقع، قرارداد ۱۹۰۷ میان انگلیس و روسیه به موازنه انگلیسی که در طی مدت حدود یک قرن جلوی دست‌اندازی یکجانبه روسیه به خاک ایران را گرفته بود، پایان داد و فرصت بی‌سابقه‌ای را برای روسیه فراهم ساخت تا با فراغ بال در امور داخلی ایران مداخله کند (Ramazani, 2010: 115).

با فتح تهران در ۲۵ تیر ۱۲۸۸ هجری شمسی مصادف با ۱۶ ژوئیه ۱۹۰۹ به دست مشروطه‌خواهان، محمدعلی شاه از سلطنت خلع شد و از آنجاکه احمدمیرزا، فرزند وی، به سن قانونی برای سلطنت نرسیده بود، تارسیدن به سن قانونی، برایش نایب‌السلطنه تعیین گردید (Sariolghalam, 2018: 69-71). از این به بعد، مجلس شورای ملی با حضور مشروطه‌خواهان نقش پررنگ‌تری در پیشبرد سیاست خارجی ایفا کرد و اقدامات آن از قبیل به‌کارگیری مستشاران غیرروس و غیرانگلیسی با محوریت مورگان شوستر امریکایی عمدتاً رویه‌های دوران قائم مقام و امیرکبیر را تداعی نمود. با این حال، موج فشارهای نیروهای بین‌المللی بر سیاست خارجی ایران در برهه پیش از جنگ جهانی اول به قدری سهمگین بود که ابتکارهای مشروطه‌خواهان با محوریت مصوبات مجلس شورای ملی با هدف دستیابی به استقلال «کامل» در عرصه سیاست خارجی، یارای مقابله با آن را نداشتند

(Ramazani, 2010: 142). روسیه در هماهنگی کامل با انگلیس، اقدامات شوستر امریکایی را برنتابید و طی التیماتومی، مشروطه‌خواهان را وادار به تمکین خواسته‌های خود کرد، و حتی فراتر از خواسته‌های روسیه، شورای وقت سلطنت، مجلس شورای ملی را نیز در سال ۱۹۱۱ منحل کرد. بدین‌سان، مشروطیت در عرصه سیاست خارجی شکست مفتضحانه‌ای خورد. با انحلال مجلس شورای ملی، تا سه سال بعد یعنی آغاز به کار مجلس شورای ملی جدید و تاج‌گذاری احمدشاه که کم‌وبیش با آغاز جنگ جهانی اول همزمان شد، راهبرد اتحادوائتلاف دوگانه با روسیه و انگلیس که همان راهبرد پیش از مشروطیت در سیاست خارجی ایران بود به سیاست خارجی ایران بازگشت و انفعال در روابط خارجی و بین‌المللی ایران به اوج خود رسانید که البته، ناشی از اوج‌گیری ضعف داخلی و دخالت خارجی بود (Sariolghalam, 2018: 69). چراکه با آغاز جنگ جهانی اول، هیچ یک از طرفهای آن، اعلام بی‌طرفی ایران را جدی نگرفتند و با نقض حاکمیت ملی و تمامیت ارضی، از هر سو وارد خاک کشور شدند؛ روسیه و انگلیس در قراردادی در سال ۱۹۱۵ با ترمیم قرارداد ۱۹۰۷، ایران را تماماً بین خود تقسیم کردند؛ عثمانی با این استدلال که دشمنش روسیه در خاک ایران است نیروهایش را وارد کشور کرد. بدین‌سان، عملاً ایران به اشغال روسیه، انگلیس و عثمانی درآمد.

با وقوع انقلاب بلشویکی در روسیه در سال ۱۹۱۷، این کشور نیروهایش را از خاک ایران خارج کرد. اما انگلیس با توجه به منافع ستی و نیز جنگی خود در ایران کوشید با انعقاد قرارداد محرمانه تحت‌الحماگی با ایران در سال ۱۹۱۹ عملاً کشور را از موضع اولیه خود مبنی بر بی‌طرفی در جنگ جهانی اول خارج سازد که با مخالفت توامان مجلس شورای ملی و احمدشاه متنتی شد... به دنبال این ناکامی، انگلیس کوشید در پی جایگزینی که بتواند حکومتی یکپارچه را به‌عنوان سدی در برابر روسیه انقلابی‌کمونستی ایجاد نماید رفت و در طی دو سال بعد، کودتای ۳ اسفند ۱۲۹۹ (۲۲ فوریه ۱۹۲۱ میلادی) را کارگردانی کرد و در طول چهار سال بعد از آن، از طریق عوامل و ایادی خود تغییر سلطنت از سلسله قاجاریه به دودمان پهلوی را در ۱۵ دسامبر ۱۹۲۵ مصادف با ۹ آبان ۱۳۰۴ رقم زد.

بر این اساس، موازنه حضور با نقش‌آفرینی مشترک روسیه و انگلیس جای خود را به سیطره حضور با یکه‌تازی انگلیس در تعیین مقدرات ایران داد. بی‌طرفی برای کشوری که راهبرد اتحادوائتلاف با قدرت‌های بزرگ در سیاست خارجی‌اش رسوب کرده و ریشه دوانده بود در زمانی که همان قدرت‌های بزرگ طرف اصلی جنگ بزرگی به وسعت جنگ جهانی اول بودند کاملاً بی‌معنا می‌نمود^۱ و از این رو، نه‌تنها مورد پذیرش و

۱. البته محمود سریع‌القلم در کتاب خود با عنوان اقتدارگرایی ایرانی در عهد قاجار (Sariolghalam, 2018: 73)، بی‌معنایی اعلام بی‌طرفی ایران در جنگ جهانی اول را ناشی از احاطه نداشتن دولت مرکزی ایران بر سرزمین و تصمیم‌گیری کشور دانسته است.

شناسایی بین‌المللی قرار نگرفت بلکه اصرار بر این راهبرد در طول جنگ جهانی اول، کمترین بهره‌ای را نیز برای حرکت به سمت اعاده جایگاه بین‌المللی ایران به ارمغان نیاورد. اما با پایان جنگ جهانی اول، تکاپوی سیاست خارجی ایران با توشه‌باری از عبرت‌های زمان جنگ آغاز شد. البته، فضای بین‌المللی و اولویتهای اتحاد شوروی و انگلیس مبنی بر ضرورت استقرار یک دولت مرکزی مقتدر و یکپارچه در ایران نیز به این روند کمک کرد. در گام اول، تلاش شد روابط با روسیه در قالبی جدید، با اتحاد شوروی بازتنظیم شود. ایران موضع‌گیری اولیه بلشویکها در محکومیت سیاستهای حکومت تزاری در ایران و احترام به حاکمیت ملی و تمامیت ارضی ایران را غنیمت شمرد و مسیر عادی‌سازی روابط با شورویها را برگزید. ثمره این تلاش انعقاد معاهده ایران و شوروی در دی ۱۲۹۹/ژانویه ۱۹۲۱ بود که ۷ اسفند ۱۲۹۹ مصادف با ۲۲ فوریه ۱۹۲۱، یعنی پنج روز پس از کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ نهایی و اجرایی شد. محتوای این موافقت‌نامه آشکارا به نفع ایران بود چراکه اتحاد شوروی تقریباً از تمامی امتیازات اقتصادی، حقوق کنسولی، دریافت بازپرداخت وامها، دارایی‌ها و املاک غیردیپلماتیک، حق انحصاری کشتی‌رانی در دریای خزر و کاپیتولاسیون صرف‌نظر کرد، تضمین متقابل عدم‌مداخله در امور داخلی ایران را داد، ابهامات مرزی را با ایران را فیصله داد، و همکاری طرفین بر سر موضوعاتی از قبیل خروج نیروهای شوروی از شمال کشور، توسعه تجارت و مقابله با جنبش جنگل را نیز فراهم ساخت (Ramazani, 2010: 224-36). از سوی دیگر، مناسبات ایران با انگلیس نیز در برهه پس از جنگ جهانی اول جامه جدیدی پوشید. انگلیس که تحولات داخلی ایران را با دقت تحت‌نظر داشت، سرانجام استقرار دولت قوی و یکپارچه در ایران را در اولویت قرار داد و از همین رو، علی‌رغم متفی شدن قرارداد ۱۹۱۹، در قضیه شورش شیخ خزعل در خوزستان، برخلاف دوران قاجاریه در جریان جنگ هرات، هیچ اقدام نظامی انجام نداد (Ramazani, 2010: 237-243). بر این اساس، عملاً و ظاهراً هم روسیه و هم انگلیس از روند یکپارچه‌سازی و تقویت قدرت دولت ایران در اواخر دوران قاجاریه استقبال کردند و آن را به‌عنوان چراغی راهنما برای پیشبرد سیاستهای خود در دوران پهلوی نیز پی گرفتند. اما این تمام ماجرا نبود. ایران این سیاست مشترک را به معنای کاهش حضور و نفوذ ترجمه کرد و راهبرد سیاست خارجی را نیز به موازات آن تنظیم و تدوین نمود. راهبردی که در نهایت شکست خورد.

در این نوشتار تلاش شد که مروری تاریخی بر سیر گزینش راهبردهای متعدد در سیاست خارجی ایران در دوران حکمرانی سلسله‌های پادشاهی کلاسیک صورت گیرد. با مطالعه تاریخ سیاست خارجی ایران از برآمدن صفویه تا پایان قاجاریه، می‌توان مشابهتهایی را در روند راهبردگزینی سیاست خارجی مشاهده کرد: نخست آنکه، هدف اصلی پیگیری این راهبردها عمدتاً بقای نظام سیاسی و به بیان بهتر، بقای حاکمیت دودمانی بوده است. از همین روست که منفعت ملی در راهبردگزینی اولویت چندانی نداشته است. دوم آنکه، مرجع اصلی گزینش راهبرد در سیاست خارجی بیش و پیش از همه شخص پادشاه بوده است. از همین رو هر مرجع دیگری که در برابر آن قد علم کرده است، حتی اگر در گزینش راهبرد به شدت موفق عمل کرده است، به علت کارشکنی‌های دربار و یا ضعف شدید در منظومه قدرت سیاسی، در اجرا و تداوم آن شکست سختی خورده است. سوم آنکه، خود راهبردگزینی در سیاست خارجی نه پدیده‌ای خودانگیخته و کنشی، بلکه پدیده‌ای واکنشی و حتی انفعالی بوده است. به بیان بهتر، راهبردهای سیاست خارجی ایران نه از سر فکر و اندیشه بلکه از سر اجبار بوده است به گونه‌ای که عمدتاً وزن تأثیرگذاری عوامل محیطی بین‌المللی بیش از عوامل داخلی از قبیل بوروکراسی، فرهنگ سیاسی، و شخصیت نخبگان در شکل‌دهی به راهبردها تعیین‌کننده بوده‌اند. چهارم آنکه، هیچ یک از راهبردهای سیاست خارجی جایگاهی برتر به ایران در عرصه‌های منطقه‌ای و بین‌المللی جهانی نبخشیده‌اند.

اما گذشته از این تشابه‌ها، باید خاطر نشان ساخت که راهبرد اتحاد و ائتلاف نه تنها بخش اعظم این چهار قرن را دربر گرفته است بلکه در قیاس با سایر راهبردها دیرپاترین راهبرد نیز بوده است به گونه‌ای که اگر سلطنت دودمانی محور تنظیم سیاست داخلی بوده است اتحاد و ائتلاف گرانگه‌ها هویت بخش سیاست خارجی ایران به شمار می‌آمده است. بر همین اساس است که حتی اگر در برهه‌ای سیاست خارجی بر مبنای راهبرد دیگری سامان می‌گرفته است یا حتی اگر در یک برهه‌ای سیاست خارجی ایران به علت ضعف شدید یا فقدان حکومت مرکزی و یا درگیری همه‌جانبه قلمروی سرزمینی با جنگهای داخلی و خارجی بی‌راهبرد یا بدون سیاست خارجی بوده است، باز هم دیری نمی‌پاییده است که به راهبرد اتحاد و ائتلاف واگشت می‌کرده است. در هر حال، به نظر می‌رسد سیاست خارجی ایران در زمانهایی از راهبرد بی‌بهره بود یا راهبردهایی غیر از اتحاد و ائتلاف از قبیل بی‌طرفی، عدم تعهد یا انزوای طلبی را برمی‌گزید که از همان جایگاه بین‌المللی حداقلی نیز بی‌بهره بود.

در مجموع، هرچند در برهه آغاز صفویه تا پایان قاجاریه راهبرد اتحاد و ائتلاف در سیاست خارجی ایران چیرگی داشته است، در مقاطعی از این دوران رگه‌هایی از راهبرد حفاظت‌بندی را می‌توان ردیابی کرد. در این چارچوب، می‌توان گفت که ایران در دوران صفویه در زمان سلطنت شاه‌طهماسب اول، و شاه‌عباس کبیر؛ در

دوران کریم‌خان زند؛ و در دوران قاجاریه در زمان صدارت قائم مقام فراهانی و امیرکبیر، راهبردهای سیاست خارجی ایران به حفاظت‌بندی نزدیک شدند ولی تمام خصلت‌های حفاظت‌بندی را در خود نداشتند. کامیابی و ناکامیابی ایران در پیشبرد این قبیل راهبردها بیش و پیش از همه از دو عامل نشأت می‌گرفت: نخست محیط بین‌المللی، به گونه‌ای که هرچه محیط بین‌المللی آرام‌تر بود، پیگیری این راهبردها نیز موفقیت‌آمیزتر بود؛ دوم، وضعیت انسجام نخبگی و همبستگی ملی، به گونه‌ای که این دو مولفه داخلی به‌عنوان پشتوانهٔ قوام‌بخش این راهبردها عمل می‌کردند.

Reference

- Abbasi, M. (2014). A Study on Iran's Foreign Borrowings during the Period of Mozaffar al-Din Shah. *History Research Journal*, 9 (1), 128-150. (In Persian)
- Agius, C. (2006). Writing neutrality: From the Peloponnesian War to the Cold War. In *The social construction of Swedish neutrality: Challenges to Swedish identity and sovereignty*, Manchester: Manchester University Press.
- Agius, C., & Devine, K. (2011). Neutrality: A really dead concept? A reprise. *Cooperation & Conflict*, 46 (3), 265-284.
- Ali Babaei, G. (2016). *History of Iranian Foreign Policy from the Achaemenids to the Present*. Tehran: Dorsa Publishing House. (In Persian)
- Amani, M. & Ehyaei, Z. (2018). *Collection of Articles on the History of Iran's Foreign Relations: The Afshari and Zand Periods, Volume 5*, Tehran: Center for Political and International Studies of the Ministry of Foreign Affairs. (In Persian)
- Amini, A. (2003). *History of Iran's Foreign Relations: From the Qajar Dynasty to the Fall of Reza Shah*. Tehran: Khatte Sevvom Publication. (In Persian)
- Berger, M. T. & Weber, H. (2023). *Rethinking the Third World*, translated by Ruhollah Talebi Arani. Tehran: Mokhtab Publication. (In Persian)
- Callahan, P. (2002). *The Logic of American Foreign Policy: Theories of America's Global Role*. translated by Davoud Gharayagh Zandi, Mahmoud Yazdanfam and Nader Pourakhundi, Tehran: Publications of the Institute for Strategic Studies. (In Persian)
- Chelongar, M. & Keshavarz, Z. (2019). The Role of Foreign Policy Tools in the Civilization Process of the Safavid State with Emphasis on Diplomacy Tools. *Journal of the Faculty of Law and Political Science*, 51 (2), 434-409. (In Persian)
- Chen, I.T.-Y. and Yang, A.H. (2013). A harmonized Southeast Asia? Explanatory typologies of ASEAN countries' strategies to the rise of China. *The Pacific Review*, 26 (3), 265-288.
- Ciorciari, J. D. (2019). The variable effectiveness of hedging strategies. *International Relations of the Asia-Pacific*, 19 (3), 523-555.
- Danspeckgruber, W. (1986). Armed neutrality: Its application and future. In Stephen J. Flanagan and Fen Osler Hampson (eds). *Securing Europe s future*, New York: John F. Kennedy School of Government. Center for Science and International Affairs, 242-280
- Dehghani Firouzabadi, J. (2013). *An Introduction to International Relations*, Tehran: Mokhtab Publication. (In Persian)

- Ebrahimi Kiai, H. (2019). The Historical Background of the Strategic Culture of Dignity in Shah Abbas Safavi's Foreign Policy. *Quarterly Journal of Political Research in the Islamic World*. 9 (2), 159-181. (In Persian)
- Ebrahimi, M. & Mousavi, A. (2010). The Ups and Downs of Karim Khan Zand's Foreign Relations with England. *History of Foreign Relations*. 44 (3), 1-31. (In Persian)
- Falsafi, Nasrallah (2023). *Iranian Foreign Policy during the Safavid Era*. Tehran: Scientific and Cultural Publications. (In Persian)
- Ghavam, A. (2003). *The Third World and Globalization*, Tehran: Publications of the Office of Political and International Studies of the Ministry of Foreign Affairs. (In Persian)
- Ghavam, A. (2009). *Principles of Foreign Policy and International Politics*, Tehran: Samt Publications. (In Persian)
- Gheitasi, A. (2009). Iran's Foreign Relations in the Period of Nader Shah Afshar in the Persian Gulf, *History of Foreign Relations*. 40 (3), 108-79. (In Persian)
- Goh, E. (2005). *Meeting the China Challenge: The U.S. in Southeast Asian Regional Security Strategies*, Washington, D.C.: East-West Center Washington.
- Houshang Mahdavi, A. (1998). *Iran's Foreign Relations from the Safavid Era to the End of World War II*. Tehran: Amir Kabir Publishing House. (In Persian)
- Haji-Yousefi, A. & Mohammadian, M. (2017). Historical Sociology and Iranian Foreign Policy: A Theoretical Framework. *Journal of World Politics*, 20 (4), 64-98. (In Persian)
- Jadaliha, S. & Pourmohammadi Amlashi, N. (2024). An Analysis on Dimensions and Indicators of Iran's Foreign Relations in the Era of Shah Tahmasp I Safavi. *Journal of Historical Research in Iran and Islam*, 18 (!), 34-62. (In Persian)
- Jodavi, E. (2019). The Role of Russia in the Formation and Suppression of the Constitutional Revolution of Iran. *Quarterly Journal of New Research in the Humanities*, 25(4), 297-304. (In Persian)
- Karimifard, H. (2023). A Realistic Analysis on Shah Abbas I's Foreign Policy Towards the Great Powers. *Quarterly Journal of Islamic History and Civilization*. 13(3), 182-161. (In Persian)
- Koga, K. (2018). The concept of "hedging" revisited: the case of Japan's Foreign Policy Strategy in East Asia's power shift. *International Studies Review*, 20 (4), 633-660.
- Kuik, C. (2020). Hedging in Post-Pandemic Asia: What, How, and Why?. *Asian Forum*, 6 June 2020, <https://theasanforum.org/hedging-in-post-pandemicasia-what-how-and-why>.
- Lee, T. (2024). The Domestic Determinants of Hedging in Singapore's Foreign Policy. *Contemporary Southeast Asia*, 46 (1), 77-102
- Lim, D. J. & Cooper, Z. (2015). Reassessing Hedging: The Logic of Alignment in East Asia. *Security Studies*, 24 (4), 696-727.
- Madani, J. (2005). *History of Political Developments and Foreign Relations of Iran: From the Constitutional Revolution to the Extinction of the Qajar Dynasty*. Qom: Islamic Publications.
- Mohammadi, H, Mansouri-Moghaddam, M. & Gholizadeh, M. (2023). The Identity Component and Its Impact on Nader Shah Afshar's Foreign Policy. *Iranian Civilization Research*. 5 (1), 140-156. (In Persian)
- Mokhtari, M., Raznehan, M. & Ahangaran, A. (2015). Reexamining the Role of England and the East India Company in the Separation of Afghanistan from Iran during the Qajar Period. *Historical Research Quarterly*. 7 (3), 118-97. (In Persian)
- Moshirzadeh, H. & Karimian, S. (2022). Amir Kabir's Beliefs and His Independence-Seeking Foreign Policy. *Foreign Relations Quarterly*. 14 (1), 62-88. (In Persian)

- Mousavi Dalini, J. & Mavaddat, Y. (2018). British Supremacy over France in India; Introduction to the Expansion of British Actions in the Persian Gulf. *Historical Research Quarterly*, 10 (2), 60-43.
- Mousavi Dalini, J. (2019). The Political and Economic Role of the Persian Gulf in Iranian-Ottoman Relations during the Era of Karim Khan Zand. *Persian Gulf Studies Quarterly*. 19(4), 70-79. (In Persian)
- Mousavinia, R. (2015). *Iranian Realism: A Theoretical Analysis of Iran's Foreign Relations from the Safavid State to the Fall of the Pahlavi Dynasty*. Tehran: Kharazmi Publishing. (In Persian)
- Monavvari, A. (2018). *History of the Other in Iran's Foreign Relations (From the Formation of the Safavid Government to the First Ten Years of the Establishment of the Islamic Republic)*. Tehran: Kharazmi University Press. (In Persian)
- Nezam Mafi, M. (1971). Factors Affecting Iran's Foreign Policy during the Era of Agha Mohammad Shah and Fath Ali Shah Qajar. *Quarterly Journal of the Faculty of Law and Political Science* 10(2). (In Persian)
- Ramazani, R. (2010). *History of Iranian Foreign Policy: From the Safavids to the End of the First Pahlavi Dynasty*. translated by Zeinab Pezzekian. Tehran: Ney Publishing House.
- Roy, D. (2005). Southeast Asia and China: Balancing or Bandwagoning. *Contemporary Southeast Asia*, 27 (2), 71-93.
- Sariolghalam, M. (2018). *Authoritarianism in the Qajar Era*. Tehran: Foruzan Publishing House.
- Taghavifar, H., Yousef-Jamali, M. & Jadid, N. (2018). Trade Relations between the Safavid State and the Ottoman Empire from the Period of Shah Safi to the Fall of the Safavids. *Quarterly Journal of Historical Research*, 10 (3), 25-43. (In Persian)